

KAROL KŁODZIŃSKI
Uniwersytet Mikołaja Kopernika
Instytut Historii i Archiwistyki

Dwa obrazy dziejów administracji rzymskiej

Kilka refleksji na marginesie prac autorstwa Johannesesa Michaela Rainera
i Sabine Lefebvre *

Już od początku istnienia nowoczesnej nauki administracja rzymska często stanowiła przedmiot refleksji badawczej, zwłaszcza wśród uczonych niemieckich i francuskich. Jak się wydaje, w drugiej połowie XIX w. różnice w sposobach problematyzowania tego zagadnienia przez badaczy należących do odmiennych kręgów kulturowych i językowych nie były bardzo duże. Można by zapytać, jak dziś wypadłoby porównanie współczesnych tego typu prac reprezentujących historiografię niemiecką i francuską.

W 2006 r. na rynku wydawniczym ukazała się książka autorstwa profesora prawa rzymskiego i współczesnego prawa prywatnego z Uniwersytetu w Salzburgu, Johannesesa Michaela Rainera, pt. „Römisches Staatsrecht. Republik und Prinzipat”¹. Już sam tytuł tej pracy przywołuje na myśl monumentalne dzieło Theodora Mommsena „Römisches Staatsrecht”². Podobieństwo obu prac nie ogranicza się jednak tylko do tytułu. Rainer w swoich rozważaniach, zwłaszcza w drugiej części książki dotyczącej historii rzymskich urzędów okresu pryncypatu, często bowiem przywołuje ustalenia niemieckiego noblisty³.

---

* Publikacja powstała przy wsparciu finansowym Fundacji na Rzecz Nauki Polskiej (stypendium START 2013 i 2014).

¹ J.M. Rainer, *Römisches Staatsrecht. Republik und Prinzipat*, Darmstadt 2006. Cf. idem, *Einführung in das römische Staatsrecht: die Anfänge und die Republik*, Darmstadt 1997.

² T. Mommsen, *Römisches Staatsrecht*, t. I–III, Leipzig 1871–1888. Nie bez znaczenia jest fakt, że w nocy wydawniczej wznowionego w 2012 r. trzeciego tomu *Römisches Staatsrecht* możemy przeczytać: *Bis heute ist diese dreibändige Reihe für die althistorische Forschung von hoher Bedeutung*.

³ Przy opisie wielu zagadnień Rainer korzystał także z badań innego klasyka, Otto Hirschfelda (*Die kaiserlichen Verwaltungsbeamten bis auf Diocletian*, Berlin 1905, 1 wyd. 1877). W podręczniku niemieckiego romanisty znajdują się również odwołania do innych dziewiętnastowiecznych prac autorstwa m.in. Juliusa Belocha, Ernsta Herzoga, Ludwiga Langego czy Pierre’a Willemsa.

Pięć lat po ukazaniu się pracy niemieckiego badacza tematyka dziejów administracji wczesnego Cesarstwa doczekała się nowego, całościowego ujęcia. Tym razem jednak tego zadania podjął się nie historyk prawa, lecz historyk starożytności — Sabine L e f e b v r e, profesor historii starożytnego Rzymu na Uniwersytecie Burgundzkim w Dijon, epigrafik oraz znawczyni funkcjonowania elit urzędniczych w zachodnich prowincjach Imperium Rzymskiego. W podręczniku, powstałym w ramach serii „Cursus Histoire”, francuska uczona nie umieściła jednak w bibliografii — w przeciwieństwie do Rainera — żadnej pracy napisanej w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku⁴.

Z pewnością zarówno Rainerowi, jak i Lefebvre przyświecał cel zaprezentowania aktualnego stanu badań nad administracją rzymską. Realizacja tego celu nie byłaby oczywiście możliwa bez znajomości literatury przedmiotu, która nieustannie przyrasta, wzbogacając repertuar klasycznych już dzieł o nowe, często tylko częściowe, lecz zarazem nowatorskie i potrzebne analizy z tej dziedziny⁵. Wspomniani badacze przed przystąpieniem do opracowania interesującej ich tematyki musieli zatem zdecydować, czy na nowo przedstawić dzieje administracji rzymskiej biorąc pod uwagę wyniki badań swych dziewiętnastowiecznych poprzedników, takich jak chociażby Theodor Mommsen, Otto H i r s c h f e l d, Ludwig Friedländer, Joachim Marquardt, Johan Nicolai M a d v i g, Jean-Baptiste Mispoulet czy Édouard C u q; czy może — pomijając tradycję badawczą — oprzeć się w swych rozważaniach podręcznikowych wyłącznie na stosunkowo niedawnych ustaleniach, których podstawą często jest analiza nowo odkrytych źródeł historycznych (głównie inskrypcji i papirusów). Tę pierwszą drogę, jak się wydaje, wybrał Rainer, drugą zaś — Lefebvre. Warto więc zapytać, czy odmienny dla każdego z dwojga autorów stosunek do tradycji badawczej w znaczący sposób wpływa na właściwą im narrację historyczną. Co zyskuje, a co traci każdy z nich? Czy w tym przypadku profesja naukowa Rainera i Lefebvre zdeterminowała podejście do opracowania problematyki administracji rzymskiej? Czy przy dzisiejszym

⁴ S. L e f e b v r e, *L'administration de l'Empire Romain d'Auguste à Dioclétien*, Paris 2011, s. 210–215.

⁵ Sprzeczna z ideą dziewiętnastowiecznej *Altertumswissenschaft* współczesna atomizacja badań nad historią starożytną oraz odmienne warsztaty badawcze chociażby romanisty, epigrafika i papirologa sprawiają, że opracowanie w pojedynkę tematyki jedynie z pozoru jednorodnej, jaką jest historia administracji wczesnego Cesarstwa Rzymskiego, staje się przedsięwzięciem niezwykle śmiałym i ryzykownym. W tym sensie najbardziej naukowo owocny, jak się wydaje, mogłyby być raczej interdyscyplinarny projekt kilku badaczy. Cf. D. Musiał, *O perspektywach nauk o starożytności*, „Klio. Czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym”, t. I, 2001, s. 7–8; J.B. Rives, *Interdisciplinary Approaches*, [w:] *A Companion to the Roman Empire*, red. D.S. Potter, Malden 2006, s. 111. Na gruncie polskim taką próbę w ostatnim czasie podjęło pięciu olsztyńskich badaczy (głównie historyków prawa), którzy koncentrując się na wybranych kwestiach, napisali podręcznik rzymskiego prawa publicznego. Vide A. Jurewicz, R. Sajkowski, B. Sitek, J. Szerbowski, A. Świątoń, *Rzymskie prawo publiczne. Wybrane zagadnienia*, Olsztyn 2011.

ogromie literatury przedmiotu samodzielne opracowanie tak szerokiej i zróżnicowanej tematyki jest w ogóle możliwe?

Na początku kilka słów warto poświęcić samej tradycji badań nad dziejami administracji Cesarstwa Rzymskiego, szerzej zaś zagadnieniom z zakresu rzymskiego prawa publicznego⁶. Sięga ona, jak już wspomniałem, drugiej połowy XIX w., czyli czasu powstawania niemieckich i francuskich rozpraw poświęconych administracji rzymskiej⁷. W tym okresie duży wpływ na twórczość uczonych, jak udało się wykazać na przykładzie badań nad urzędami pałacowymi okresu pryncypatu, odegrały zwłaszcza prace autorstwa Mommsena, Hirschfelda i Friedländera⁸. Bezsprzecznie jednak wyjątkowość „*Römisches Staatsrecht*” Mommsena polegała zarówno na wszechstronności przedstawienia badanej problematyki, obejmującej przecież historię ustroju rzymskiego od czasów królewskich aż do reform Dioklecjana, jak i na obszerności samego dzieła⁹. Właściwie od powstania tej pra-

⁶ Dokonując skróconej systematyzacji terminologicznej należy zauważyć, że prezentowane przez nowożytnych badaczy zagadnienia „administracji rzymskiej” (np. *Staatsrecht* (T. Mommsen), *Staatsverwaltung* (J. Marquardt), *Staatsverfassung* (E. Herzog), *Verwaltungsbeamten* (O. Hirschfeld), *Verwaltungsgeschichte* (W. Liebenam), *Institutions Romaines* (A. Bouché-Leclercq), *Institutions Politique Romaines* (J.-B. Mispoulet, L. Homo), *Roman Public Life* (A.H.J. Greenidge), *Costituzione Romana* (F. de Martino)), wpisują się w definicję prawa publicznego, sformułowaną przez Domicjusza Ulpiana (Dig. 1, 1, 1, 2.), który stwierdzał: *Publicum ius est quod ad Statum Rei Romanae spectat, privatum quod ad singulorum utilitatem: sunt enim quaedam publice utilia, quaedam privatim. Publicum ius in sacris, in sacerdotibus, in magistratibus constitit*. Z pewnością jednak, co zauważył już E. Täubler (*Römisches Staatsrecht und römische Verfassungsgeschichte. Ein methodischer Versuch*, „Historische Zeitschrift”, t. CXX, 1919, z. 2, s. 189) nasze dzisiejsze rozumienie „prawa państwowego” nie pokrywa się ze znaczeniem, które przypisywali temu pojęciu Rzymianie. Prawdopodobnie pierwszym badaczem, który w drugiej połowie XIX w. w tytule swego dzieła nawiązał do Ulpianowej definicji, był Pierre Wiilems (*Le droit public romain ou les institutions politiques de Rome depuis l'origine de la ville jusqu'a Justinien*, Louvain-Paris 1888).

⁷ Obszerny wykaz tych prac podają w: K. Kłodziński, *Wybrane dzieła Teodora Dydyńskiego jako przykład prekursorskich badań nad rzymskim prawem publicznym w Polsce*, CzP-H, t. LXIV, 2012, z. 2, s. 409–410, przypis 28. Wydaje się, że jedynym anglosaskim podręcznikiem rzymskiej administracji, wydanym w drugiej połowie XIX w., była praca T.M. Taylor, *A Constitutional and Political History of Rome. From the Earliest Times to the Reign of Domitian*, London 1899.

⁸ T. Mommsen, *Römisches Staatsrecht*, t. II: *Handbuch der römischen Alterthümer*, red. J. Marquardt, T. Mommsen, Leipzig 1877; O. Hirschfeld, *Untersuchungen auf dem Gebiete der römischen Verwaltungsgeschichte*, t. I: *Die kaiserlichen Verwaltungsbeamten bis auf Diocletian*, Berlin-Weidmann 1877; L. Friedländer, *Darstellungen aus der Sittengeschichte Roms in der Zeit. Von August bis zum Ausgang der Antonine*, t. I, Leipzig 1888 (1 wyd. 1862). Cf. K. Kłodziński, *An Outline of Origin of Modern Research on Imperial Court Offices in the Principate*, „Eos. Commentarii Societatis Philologiae Polonorum”, t. C, 2013, z. 1, s. 167–182.

⁹ W. Nippel (*Der „Antiquarische Bauplatz”. Theodor Mommsens Römisches Staatsrecht*, [w:] *Theodor Mommsen: Gelehrter, Politiker und Literat*, red. J. Wiesehöfer, Stuttgart 2005, s. 165) wyliczył, że wydawane w latach 1871–1888 trzytomowe (faktycznie pięciotomowe) dzieło Mommsena obejmowało w sumie ponad 3200 stron.

cy można liczyć nie tylko początki nowoczesnych badań nad administracją rzymską, lecz także trwającą wiele dziesięcioleci dyskusję naukową, skoncentrowaną wokół pytania: czy dogmatyczne (niehistoryczne) i systemowe ujęcie „konstytucji rzymskiej” przez autora „*Römische Geschichte*” jest właściwe¹⁰. Uczonych zaczęło nurtować pytanie, czy Rzymianie istotnie postrzegali funkcjonowanie swojego państwa w taki sposób, jak zaprezentował to niemiecki noblista, czyli w formalnych kategoriach prawa konstytucyjnego, związanych z dziewiętnastowieczną koncepcją państwa prawa (*Staatsrecht*), z ideałami pozytywizmu prawniczego, pandektystyki i szkoły tzw. jursprudencji pojęć (*Begriffsjurisprudenz*)¹¹? By ograniczyć prezentację dyskusji do minimum, nadmienię jedynie, że podejście badawcze bardziej współczesnych uczonych w mniejszym bądź większym stopniu oddaliło się od Mommsenowskiego systemowego i formalnego oglądu administracji rzymskiej¹². Ich uwaga skoncentrowała się przede wszystkim na opracowaniu historycznego rozwoju instytucji rzymskich¹³. Ponadto w dzisiejszej literaturze na-

¹⁰ W tym miejscu należy przywołać zdanie, które — jako streszczające główną ideę Mommsenowskiego *Römisches Staatsrecht* — było szeroko dyskutowane: *die begrifflich geschlossene und auf consequent durchgeführten Grundgedanken wie auf festen Pfeilern ruhende Darlegung*. Vide T. Mommsen, *Römisches Staatsrecht*, t. I, Leipzig 1871, s. IX. Jednym z pierwszych i najważniejszych głosów krytycznych była recenzja L. Lange’a ([rec.:] T. Mommsen, *Römisches Staatsrecht*, t. I, [w:] *Kleine Schriften aus dem Gebiete der classischen Alterthumswissenschaft von Ludwig Lange*, t. II, Göttingen 1887, s. 154–155), który Mommsenowskiemu *dogmatisch-juristische Formulierung des römischen Staates* przeciwstawił *historisch-antiquarische Forschung*.

¹¹ Nie można również zapominać o uwikłaniu Niemiec w historię polityczną i społeczną Europy XIX w., co — jak podkreślił T. Wiedemanna (*Mommsen, Rome and the German Kaiserreich*, [w:] T. Mommsen, *A history of Rome under the Emperors*, red. T. Wiedemanna, tłum. C. Krojzl, London–New York 2005, s. 39) — także miało wpływ na koncepcję opracowania „rzymskiego prawa państwowego” przez T. Mommsena. Cf. K. Christ, *Römische Geschichte und deutsche Geschichtswissenschaft*, Munich 1982.

¹² Interesującą opinię na temat metody badawczej Mommsena wyraził Jerzy Linderski. Jego zdaniem, nie można sprowadzać dyskusji nad klasycznym już *Römisches Staatsrecht* do kwestii, czy mniej lub bardziej legalistyczne podejście niemieckiego noblisty do opisywanych zagadnień jest właściwe. W recenzji książki A. Lintotta (*The Constitution of the Roman Republic*, Oxford 1999) Linderski stwierdził, że widoczne u Mommsena dwa podejścia do analizowania rzeczywistości historycznej (w *Römische Geschichte* i *Römisches Staatsrecht*) nie wykluczają się, lecz wzajemnie uzupełniają. Zauważył ponadto, że obecnie często stosowane przez krytyków Mommsena socjologiczne narzędzia badawcze w większości nie dają wnikliwego wglądu w funkcjonowanie poszczególnych instytucji rzymskich. Vide J. Linderski, *A Constitution for the Republic?*, [w:] idem, *Roman Questions*, part II: *Selected Papers*, Stuttgart 2007, s. 34–35.

¹³ Tak np. E. Meyer, *Römischer Staat und Staatsgedanke*, Zürich 1948; H. Siber, *Römisches Verfassungsrecht in geschichtlicher Entwicklung*, Lahr 1952; F. De Martino, *Storia della Costituzione Romana*, t. I–VI, Napoli 1972–1975 (2 wyd.); J. Bleicken, *Lex Publica: Gesetz und Recht in der römischen Republik*, Berlin 1975; F. Millar, *The Emperor in the Roman World, 31 BC–AD 337*, London 1977. Cf. Y. Thomas, *Mommsen et "L'isolierung" du droit. (Rome, l'Allemagne et l'État)*, [wstęp do:] T. Mommsen, *Le droit public romain*, t. I, tłum. P.F. Girard, Paris 1984, s. 1–52.

ukowej — co także warto zaakcentować — znaleźć można studia traktujące o recepcji „Römisches Staatsrecht” w historiografii niemieckiej¹⁴.

Powyższe skrótowe przedstawienie problematyki badań nad administracją rzymską wydaje się tym bardziej uzasadnione, jeśli wziąć pod uwagę metodologiczną deklarację, znajdującą się we wstępie książki Rainera z roku 2006. Stwierdził on tam, że dla jego analiz najistotniejszy będzie *der juristisch-institutionelle Aspekt im Sinne Theodor Mommsens*¹⁵. Współczesny historyk prawa przyjął zatem optykę badawczą dziewiętnastowiecznych uczonych, która choć nie raz już krytykowana, została przez niego uznana za przydatną zwłaszcza do opisu epoki pryncypatu w drugiej części wspomnianej pracy¹⁶. Tym samym, jego refleksja badawcza nad administracją wczesnego Cesarstwa nie objęła ważnych prac (by wymienić wyłącznie te o syntetycznym charakterze) takich autorów, jak Mason Hammond, Albino Garzetti, Fergus Millar, Frank M. Ausbüttel czy Werner Eck¹⁷. W podręczniku, który — jak deklarował we wstępie autor — miał być przeznaczony nie tylko dla studentów, lecz także ich nauczycieli, zabrakło również odniesień do prac monograficznych, których znajomość wydaje się konieczna przy przedstawianiu zagadnień z zakresu rzymskiej administracji. Chodzi tu o studia m.in. Hansa-Georga Pflauma, Paula R.C. Weavera, Michaela Peachina, Aloyisa Winterlinga¹⁸. Wydaje się, że Rainer, przywołując prawie wyłącznie niemieckich klasyków, wybiórczo potraktował także dawną literaturę przedmiotu. W bibliografii brakuje bowiem rozpraw Franka F. Abbotta, Abla

¹⁴ F. Behne, *Heinrich Siber und das Römische Staatsrecht von Theodor Mommsen. Ein Beitrag zur Rezeptionsgeschichte Mommsens im 20. Jahrhundert*, Hildesheim–Zürich–New York 1999. Vide także recenzje tej książki autorstwa T. Wiedemanna („The Classical Review”, t. L, 2000, s. 653–654) i W. Nippela („Gnomon”, t. LXXIV, 2002, s. 467–468). Cf. W. Nippel, *Das Staatsrecht in der Diskussion von 1871 bis heute*, [w:] *Theodor Mommsens langer Schatten: das römische Staatsrecht als bleibende Herausforderung für die Forschung*, red. W. Nippel, B. Seidensticker, Hildesheim 2005, s. 9–60.

¹⁵ J.M. Rainer, *Römisches Staatsrecht*, s. 9.

¹⁶ Rozważania nad metodologiczną koncepcją swojej pracy Rainer sprowadził do kategorycznego twierdzenia (ibidem, s. 15): *Nur dieser bisweilen ahistorische Kraftakt konnte das Staatsrecht als solches in gebotener Deutlichkeit darstellen*.

¹⁷ M. Hammond, *The Antonine Monarchy*, Roma 1959; A. Garzetti, *From Tiberius to the Antonines. A history of the Roman Empire A.D. 14–192*, tłum. J.R. Foster, London 1974; F. Millar, op. cit.; F.M. Ausbüttel, *Die Verwaltung des römischen Kaiserreiches. Von der Herrschaft des Augustus bis zum Niedergang des Weströmischen Reiches*, Darmstadt 1998; W. Eck, *Die Verwaltung des römischen Reiches in der hohen Kaiserzeit*, t. I–II, Basel–Berlin 1995–1998.

¹⁸ H.–G. Pflaum, *Les procurateurs équestres sous le Haut-Empire romain*, Paris 1950; P.R.C. Weaver, *Familia Caesaris. A Social Study of the Emperor's Freedmen and Slaves*, Cambridge 1972; M. Peachin, *Iudex Vice Caesaris: Deputy Emperors and the Administration of Justice during the Principate*, Stuttgart 1996; A. Winterling, *Aula Caesaris: Studien zur Institutionalisierung des römischen Kaiserhofes in der Zeit von Augustus bis Commodus (31 v.Chr.–192 n.Chr.)*, München 1999.

H.J. Greenidge'a, Harolda Mattingly'ego i Léona Homo¹⁹. Już powyższa prezentacja wskazuje na pobieżne wykorzystanie literatury przedmiotu oraz nieuwzględnienie nowszych ustaleń przez Rainera.

Nie chcąc koncentrować się na całościowej analizie strony merytorycznej książki Rainera²⁰, pragnę jedynie wyeksponować „romanistyczne” ujęcie badanej tematyki przez niemieckiego historyka prawa. W swych rozważaniach skupił się on przede wszystkim na opisie zakresu władzy (zwłaszcza prawodawczej i sędowniczej) rzymskich urzędów, nie zaś na ich historycznym rozwoju. Zdefiniowanie prawnoustrojowej pozycji cesarza w ramach rzymskiego prawa państwowego stanowi — jak się wydaje — główną oś narracji w drugiej części książki. W centrum analiz Rainera znalazła się administracja centralna, nie zaś prowincjonalna. Z pewnością profesja tego uczonego oraz jego przywiązanie do Mommsenowskiej wizji ustroju państwa rzymskiego wpłynęły na taki właśnie sposób sproblematyzowania i opracowania historii administracji rzymskiej.

Zupełnie odmienną drogę syntetycznej prezentacji dziejów administracji Cesarstwa Rzymskiego okresu pryncypatu wybrała Lefebvre. We wstępie do swej pracy uczona — w przeciwieństwie do Rainera — nie podała jednak założeń metodologicznych, na których oparła swe analizy: nie omówiła literatury przedmiotu ani nie scharakteryzowała wykorzystanych w książce źródeł historycznych²¹, nie odniosła się także do istniejących już w nauce sposobów prezentowania dziejów administracji rzymskiej. Wydaje się więc, że dopiero przeanalizowanie treści jej podręcznika mogłoby doprowadzić do zrekonstruowania metodologicznej koncepcji autorki, zwłaszcza zaś jej stosunku do tradycji badawczej.

Monografia Lefebvre składa się ze wstępu, pięciu właściwych rozdziałów, tablic chronologicznych, słownika pojęć (francuskich i łacińskich) z zakresu administracji rzymskiej, bibliografii oraz indeksu. W rozdziale pierwszym „Les grandes étapes de la mise en place de l'administration” (s. 14–45) autorka przedstawiła najważniejsze momenty zmian w historii rzymskiej administracji od panowania Oktawiana Augusta aż do rządów Dioklecjana. Na początku tego rozdziału badaczka stwierdziła, że dopiero od czasów pierwszego princepsa można mówić o funkcjonowaniu „administracji rzymskiej”²². W pierwszej kolejności autorka skupiła

¹⁹ F.F. Abbott, *History and Description of Roman Political Institutions*, Boston–London 1901; A.H.J. Greenidge, *Roman Public Life*, London–New York 1901; H. Mattingly, *The Imperial Civil Service of Rome*, Cambridge 1910; L. Homo, *Les institutions politiques romaines de la Cité à l'État*, Paris 1927.

²⁰ Krytyczne recenzje podręcznika Rainera, wskazujące na niedociągnięcia merytoryczne, napisali już A.R. Birley („L'Antiquité Classique”, t. LXXVI, 2007, s. 528–530) i A. Klingenberg (H–Soz–u–Kult, 27 listopada 2006, <<http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/rezensionen/2006-4-157>>).

²¹ S. Lefebvre, op. cit., s. 7–11.

²² *Zdaniem S. Lefebvre* (ibidem, s. 15) właśnie od tego właśnie okresu rozbudowany personel

się właśnie na opisie działalności administracyjnej Oktawiana Augusta²³. Rozdział ów dotyczy jednak przede wszystkim cesarskiego aparatu urzędniczego, ściślej zaś funkcjonowania senatorów i ekwitów w cesarskiej administracji. Powołując się na ustalenia Pflauma, autorka najszerzej omówiła strukturę i rozwój ekwickich stanowisk prokuratorskich. Można jedynie żałować, że Lefebvre, podobnie zresztą jak przywoływany przez nią niezjący francuski uczyony, pominęła w swych rozważaniach działalność administracyjną cesarskich wyzwolenców noszących urzędniczy tytuł *procurator Augusti*²⁴. Ponadto w omawianym rozdziale autorka w sposób syntetyczny zaprezentowała problematykę administracji pałacowej (*administration domestique*). Lefebvre — co warto podkreślić — odeszła od dziewiętnastowiecznego, powielanego jeszcze dzisiaj, schematu postrzegania struktur administracji pałacowej przez pryzmat opozycji sfery prywatnej i publicznej²⁵, choć o istnieniu takiego podziału wspomina w swych rozważaniach²⁶. Autorka nie pisała już o prywatnych wyzwolencach cesarza Klaudiusza i publicznych urzędnikach cesarza Hadriana, rekrutujących się ze stanu ekwickiego²⁷. Opisywani przez nią cesarscy niewolnicy i wyzwolenicy działający od Oktawiana Augusta do Kaliguli to nieposiadający wpływów politycznych (*réelle puissance*) „słudzy cesarscy”²⁸, kategoria wprawdzie zupełnie odmienna od funkcjonujących wówczas urzędników (*fonctionnaire*) państwowych — senatorów i ekwitów — lecz z pewnością związana

---

urzędniczy, funkcjonujący w ramach centralnych struktur administracyjnych, zaczął wykonywać funkcje państwowe (gestion étatique de l'Empire).

²³ Zastanawiające jest, dlaczego w załączonej na końcu książki bibliografii autorka nie podała żadnej z prac Wernera Ecka, które szeroko traktowały przecież o reformach administracyjnych Oktawiana Augusta. Cf. W. Eck, *Die Staatliche Organisation Italiens in der Hohen Kaiserzeit*, München 1979; idem, *Augustus' administrative Reformen: Pragmatismus oder systematisches Planen?*, „Acta classica”, t. XXIX, 1986, s. 105–120.

²⁴ W recenzji trzytomowej prozopograficznej pracy Pflauma F. Millar ([rec.] H.–G. Pflaum, *Les Carrières Procuratoriennes Équestres sous le Haut-Empire Romain*, t. I–III, Paris 1960–1961, „The Journal of Roman Studies”, t. LIII, 1963, s. 196) sformułował następujący zarzut: *Pflaum almost totally ignores freedmen procurators.*

²⁵ Szerzej na temat tendencji opisu administracji pałacowej w historiografii drugiej połowy XIX i początku XX w. vide K. Kłodziński, *Officia maxima et principes officiorum. Problematyka badań nad kancelarią cesarską okresu pryncypatu na przykładzie sekretariatu a memoria*, Kraków 2012 (*Pragmateia*, t. I).

²⁶ S. Lefebvre, op. cit., s. 34: *Aucune évolution de carrière n'est proposée, et les affranchis et esclaves passent du domaine public au domaine privé sans difficulté.*

²⁷ Współcześnie wyczerpująco o tych kwestiach pisał, pominięty przez Lefebvre, A. Winterling, *Aula Caesaris*; idem, *Politics and Society in Imperial Rome*, tłum. K. Lüdecke, Malden 2009. Cf. także H. Pavis d'Escurac, *La Familia Caesaris et les affaires publiques. Discretam domum et rem publicam*, [w:] *Le système palatial en Orient, en Grèce et à Rome. Actes du Colloque de Strasbourg 19–22 juin 1985*, red. E. Lévy, Leiden 1987, s. 393–410.

²⁸ S. Lefebvre, op. cit., s. 15: *serviteurs personnels du Prince*; s. 17: *personnel subalterne*; s. 34: *personnel domestique*.

z wykonywaniem funkcji zarówno prywatnych, jak i publicznych (np. zadania finansowe)²⁹. Na skutek reform administracyjnych Klaudiusza ten personel niewolniczego pochodzenia stał się ważnym filarem administracji państwowej. Zdaniem autorki wyzwolenicy cesarscy, którzy w tym czasie osiągnęli dużą władzę polityczną i piastowali najważniejsze urzędy pałacowe³⁰, *de facto* znaleźli się na szczycie administracji cesarskiej. W rozważaniach dotyczących administracji pałacowej uczona nie ustrzegła się jednak formułowania pewnych sądów uogólniających³¹. Dobrym przykładem byłaby teza o zmniejszaniu się roli wyzwolenców cesarskich w strukturach administracji na rzecz ekwitów³². Taka generalizacja może wydawać się przekonująca szczególnie wtedy, gdy głównym punktem odniesienia — a taką perspektywę przyjęła właśnie Lefebvre — pozostają wyjątkowe kariery polityczne szeroko opisywanych w źródłach, najbardziej wpływowych wyzwolenców Klaudiusza i Nerona — Narcyza (Ti. Claudius Narcissus), Pallasa (M. Antonius Pallas) i Kallista (C. Iulius Callistus). Przyjmując taki sposób rozumowania, autorka pominęła jednak zarówno fakt funkcjonowania ekwitów w administracji pałacowej za panowania Klaudiusza³³, jak i to, że później, tj. za rządów Flawiuszy, zdarzały się świetne kariery wyzwolenców, np. Entellusa (Entellus), Epafrodyta (Epaphroditus) czy Abaskanta (T. Flavius Abascantus). Za panowania Wespazjana i jego synów funkcjonował taki sam system administracji pałacowej, jak za rządów Klaudiusza, może nawet bardziej wyróżniający cesarskich wyzwolenców, ponieważ — jak sądzi Weaver — za rządów Flawiuszy wzmocniono uprawnienia admi-

²⁹ Ibidem, s. 34.

³⁰ Ibidem, s. 35: *bureaux palatins*; s. 66: *chancellerie*.

³¹ W recenzji książki G. Boulverta J. K o l e n d o (*Niewolnicy i wyzwolenicy cesarscy w administracji Imperium Rzymskiego*, KH, t. LXXIX, 1972, s. 361) zauważał: „Generalizowanie wniosków opartych na źródłach odnoszących się do *servi* i *liberti* cesarza jest absolutnie niemożliwe”.

³² Chodzi o podrozdział *Le déclin progressif des affranchis*. Vide S. L e f e b v r e, op. cit., s. 36–37. Generalizujące twierdzenie w tej kwestii można znaleźć również w dalszych rozważaniach autorki. Vide ibidem, s. 67: *Comme dans tous les bureaux, le bureau a libellis a d’abord été géré par un affranchi, puis, à partir d’Hadrien, par un chevalier, aidé par un affranchi et par tout un personnel subalterne*. Stawiana przez autorkę teza doskonale koresponduje z głosami dawnej historiografii. Cf. np. H. L a s t, *The Principate and the Administration*, [w:] *Cambridge Ancient History*, t. XI: *The Imperial Peace, A.D. 70–192*, Cambridge 1936, s. 430; H–G. P f l a u m, op. cit., s. 28. Przytoczona przez Lefebvre jako naukowy pewnik teoria G. B o u l v e r t a (*Esclaves et affranchis impériaux sous le Haut-Empire romain. Rôle politique et administratif*, Napoli 1970, s. 252–253), mówiąca o obowiązującej od czasów Domicjana regule funkcjonowania par wyzwolenców i ekwitów (ci drudzy byli zwierchnikami), a tym samym o podrzędnej roli wyzwolenców, nie jest moim zdaniem przekonująca.

³³ S. L e f e b v r e, op. cit., s. 34–35. Za panowania Klaudiusza cesarski lekarz, ekwita Ksenofont (C. Stertinus Xenophon) piastował sekretariat *ad responsa Graeca*. Z kolei urzędnikiem *ad legationes et responsa* (lub *rescripta*) *Graeca* był syn sławnego astrologa Thrasyllusa, ekwita Balbillus (Ti. Claudius Balbillus). Vide S. D e m o u g i n, *Prosopographie des chevaliers romains julio-claudiens (43 av. J.–C. — 70 ap. J.–C.)*, Collection de l’École Française de Rome, 153, Roma 1992, s. 396–397, nr 487, s. 447–449, nr 538.

nistracyjny sekretarzy pałacowych³⁴. Sposób przedstawienia przez francuską uczoną procesu upadku znaczenia wyzwolenców, którzy od czasów Flawiuszy mieli pełnić już tylko podrzędne funkcje pomocników (*adiutores*), wydaje się nazbyt uproszczony. Wyzwolenicy bowiem osiągnęli znakomite stanowiska pałacowe także po okresie rządów Trajana i Hadriana, którzy zdecydowanie chętniej obsadzali urzędy ekwitami, niż byłymi niewolnikami³⁵. W świetle powyższych przemyśleń, sygnalizujących jedynie niektóre kwestie, nie dość rozwinięte czy wręcz pominięte przez Lefebvre, upadek znaczenia wyzwolenców w administracji, który nastąpił po panowaniu Nerona, nie jest już tak oczywisty.

Rozdział drugi „Les services centraux” (s. 46–74) omawianej monografii traktuje o służbie urzędniczej różnego typu, która pomagała cesarzowi w wykonywaniu jego codziennych zadań. Najpierw Lefebvre omówiła zarówno genezę dworu cesarskiego, jak i — w dalszej części — jego funkcjonowanie związane z organizacją różnych świąt i ceremonii, z życiem arystokratycznym i kulturalnym oraz ze spiskami pałacowymi. W sposób wyczerpujący autorka przedstawiła działalność służby dworskiej w kontekście wykonywania protokołu pałacowego i rytuałów dworskich (np. *salutatio*). Zaprezentowała także rozplanowanie pomieszczeń w pałacu cesarskim na Palatynie oraz opisała specjalistyczne zadania służby pałacowej, polegające nie tylko np. na opiece nad cesarską jadalnią (*triclinium*), ale także na zarządzaniu cesarskim majątkiem (*patrimonium*). Następnie Lefebvre omówiła obowiązki urzędników cesarskich, funkcjonujących w charakterze doradców politycznych. Po omówieniu roli rodziny w cesarskiej polityce sukcesyjnej autorka przybliżyła działalność dwóch grup doradców cesarskich — *amici* i *comites*. Ponadto w tym rozdziale w sposób klarowny przedstawiona została rada cesarska (*consilium principis*), której funkcjonowanie autorka zilustrowała przywołując relacje źródłowe, w tym przetłumaczoną we fragmentach na język francuski, odkrytą w 1957 r. inskrypcję *Tabula Banasitana*³⁶. Prefektura gwardii pretoriańskiej to przedmiot dalszych rozważań Lefebvre, która skupiła się przede wszystkim na genezie, roli politycznej i kompetencjach (wojskowych i cywilnych) pre-

³⁴ P.R.C. Weaver, *Misplaced Officials*, „Antichthon”, t. XIII, 1979, s. 70–102. Cf. I. Wypijewski, *Impares libertini libertatis argumentum sunt*, [w:] *Studia Lesco Mrozewicz ab amicis et discipulis dedicata*, red. S. Ruciński, K. Balbuz, K. Królczyk, Poznań 2011, s. 439–447.

³⁵ Takim przykładem mogłyby być kariery chociażby dwóch wyzwolenców. Pierwszy z nich, Afrodyzjusz (T. Aurelius Aphrodisius), za rządów Antoninusa Piusa piastował stanowisko *procurator Augusti a rationibus* (*Corpus Inscriptionum Latinarum* — dalej: CIL — XIV 2104 = *Inscriptiones Latinae Selectae* — dalej: ILS — 1475), drugi zaś, Kosmus (Cosmus), za panowania Marka Aureliusza był *a rationibus* (CIL XV 7443 = ILS 1475; CIL IX 2438). Nie można również zapominać o ogromnych wpływach politycznych Kleandra (M. Aurelius Cleander), *a cubiculo et a pugione* Kommodusa (AE 1961, 280 = CIL VI 41118) czy Kastora (Castor), *a memoria* i *a cubiculo* Septymiusza Sewera (Cass. Dio 76, 14).

³⁶ S. Lefebvre, op. cit., s. 60–61.

fektów pretorianów³⁷. Autorka szeroko opisała strukturę oraz kompetencje urzędów pałacowych (*officia*). Z kolei na końcu tego rozdziału Lefebvre kilka słów poświęciła administracji mennictwa cesarskiego oraz poczcie rzymskiej (*cursus publicus*). W tej części pracy autorka nie uniknęła jednak drobnych błędów dotyczących czasu powstania stanowiska *a memoria* oraz rekonstrukcji kariery urzędniczej Kleandra. Po pierwsze, należy sprostować, że urząd *a memoria* funkcjonował już w strukturach administracyjnych za panowania Klaudiusza bądź Nerona³⁸, a nie — jak podaje autorka — dopiero od panowania Hadriana³⁹. Po drugie zaś, Lefebvre błędnie wnioskuje, że Kleander sprawował raz prefekturę pretorianów, raz urząd *a memoria*⁴⁰. Kleander nie piastował tych stanowisk, był natomiast cesarskim *a cubiculo et a pugione*⁴¹.

O ile drugi rozdział książki został poświęcony przede wszystkim urzędowi administracji cesarskiej, o tyle trzeci, „L’administration de la ville de Rome” (s. 74–104), dotyczy administracji Wiecznego Miasta. Pierwszy podrozdział tej części pracy traktuje o problematyce rozwoju struktur administracyjnych miasta Rzymu od czasów republiki do okresu panowania Oktawiana Augusta. Autorka omówiła poszczególne sektory działalności publicznej urzędników, skupiając się nie tylko na opisie uprawnień edylów, pretorów czy cenzorów w zakresie administracji miejskiej, lecz także na aktywności budowlanej późnorepublikańskich polityków: Pompejusza i Cezara. Lefebvre opisała ponadto administracyjną stronę apro wizacji Miasta i organizowania świąt religijnych. Uczona sporo miejsca poświęciła działalności restauracyjnej, budowlanej i administracyjnej Oktawiana Augusta oraz Marka Wipsanusza Agryppy. Następnie przedmiotem jej analiz stał się aparat urzędniczy stolicy wczesnego Cesarstwa. Po szerszym omówieniu reform urbanistyczno-administracyjnych, polegających na poszerzeniu *pomerium* oraz utworzeniu 14 *regiones* i 265 *vici*, Lefebvre przedstawiła jedno z najwyższych stanowisk senatorskich, tj. urząd prefekta Miasta (*praefectus urbi*), jego genezę i kompetencje (zwłaszcza sędownicze). W tym kontekście przeanalizowała również archiwa

³⁷ Autorka podręcznika skrótkowo omówiła także organizację kohort pretorianów. Vide ibidem, s. 65–66.

³⁸ AE 1990, 72. Szerzej na temat historii tego urzędu vide K. Kłodziński, *Officia maxima*, s. 153–196.

³⁹ S. Lefebvre, op. cit., s. 69.

⁴⁰ Ibidem, s. 62, 69.

⁴¹ Przypisany Kleandrowi przez Lefebvre fakt sprawowania urzędu *a memoria* był zapewne wynikiem błędnego odczytania inskrypcji z Rzymu (AE 1961, 280 = CIL VI 41118). Jej treść dowodzi bowiem, że to nie Kleander, lecz Asclepiodotus pełnił funkcję *a rationibus et a memoria*. Szerzej na temat kariery tego wyzwolénca vide K. Kłodziński, *Marcus Aurelius Cleander — praefectus praetorio or a pugione of the Emperor Commodus?*, [w:] *Society and Religions. Studies in Greek and Roman History*, red. D. Musiał, t. III, Toruń 2010, s. 55–77; cf. S. Ruciński, *Praefecti praetorio. Dowódcy gwardii pretoriańskiej od 2 roku przed Chr. do 282 roku po Chr.*, Bydgoszcz 2013, s. 427–433.

tej prefektury oraz oddziały kohort miejskich, którymi dowodził prefekt. W podobny sposób zostały opisane prefektura wigilów (*praefectus vigilum*) oraz prefektura odpowiedzialna za dostawy zboża do Rzymu (*praefectus annonae*). Autorka wspomniała także o działalności *praefecti frumenti dandi*, urzędników odpowiedzialnych za dystrybucję (*frumentationes*) zboża na terenie Miasta. Trzeci rozdział zamykają rozważania nad urzędami (oraz ich personelem) odpowiedzialnymi za różnego typu prace publiczne prowadzone wówczas w Rzymie, tj. za nadzór nad działalnością budowlaną (np. *curator operum locorumque publicorum*), zaopatrzenie Rzymu w wodę (*curator aquarum*) czy właściwe utrzymanie brzegów Tybru (*curator alvei Tiberi et riparum*).

O wyjątkowym charakterze podręcznika Lefebvre przesądzają jednak jego dwa ostatnie rozdziały, w których autorka zaprezentowała optykę skoncentrowaną przede wszystkim na zagadnieniu funkcjonowania administracji prowincji oraz na relacjach między władzą państwową a miastami. Problematyce tej autorka poświęciła — co warto podkreślić — dwa obszerne rozdziały obejmujące niemal połowę książki⁴². W rozdziale czwartym „L’administration provinciale” (s. 105–152), po omówieniu decyzji Oktawiana Augusta dotyczących podziału prowincji, autorka zamieściła niezwykle wartościową, systematyzującą listę prowincji rzymskich⁴³. Badaczka omówiła także administrację prowincji senackich (*provinciae populi Romani*)⁴⁴, skupiając się przy tym głównie na opisie zadań namiestników oraz ich pomocników (kwestorów i legatów). W analogiczny sposób przedstawiła także prowincje cesarskie oraz administrację wyjątkowej prowincji, jaką był Egipt. Autorka nie pominęła również zagadnienia statusu administracyjnego Italii oraz działających na jej terenie urzędników (np. *curatores viarum* czy *iuridici*). Dalsza część tego rozdziału dotyczyła funkcjonowania sztabu (*officium*) namiestników prowincji oraz ich roli administracyjnej i sądowniczej w utrzymywaniu porządku na terenie miast. Na samym końcu tej części swego podręcznika Lefebvre zaprezentowała zarówno problematykę związaną z konkretnymi czynnościami administracyjnymi (np. przeprowadzanie spisu ludności), podejmowanymi przez

⁴² S. L e f e b v r e, op. cit., s. 105–190.

⁴³ Ibidem, s. 108–115. Lista ta zawierała nazwy prowincji, ich stolice, daty powstania i włączenia w granice państwa rzymskiego, status (senacka czy cesarska) oraz rangę namiestnika (senator o randze pretorskiej/konsularnej; ekwicky prokurator bądź prefekt).

⁴⁴ Autorka nie zapominała także o omówieniu wyjątkowego statusu prowincji senackiej Africa Proconsularis, w której stacjonował legio III Augusta, ibidem, s. 121. W charakterze przykładu struktury administracyjnej tego rodzaju prowincji Lefebvre przedstawiła w formie tabelarycznej personel urzędniczy Betyki (*Hispania Ulterior*), z terenu której — jak zaznaczyła — pochodzi liczny materiał epigraficzny, vide ibidem, s. 121–123. Warto zauważyć, że autorka prowadziła badania nad elitami społecznymi i urzędniczymi Betyki, a tytuł jej dysertacji obronionej w styczniu 1994 r. brzmiał: *Optimus princeps, optimus praeses, optimus civis. Les hommages publics en Bétique, Lusitanie et Tingitane*. Cf. np. S. L e f e b v r e, *Les avocats de la Bétique. Pline le jeune était-il un patron de province?*, „Cahiers du Centre Gustave Glotz”, t. XIII, 2002, s. 57–92.

cesarzy w stosunki do mieszkańców prowincji, jak i odwrotnie — z działaniami mieszkańców danej prowincji (np. organizowanie zgromadzeń prowincjonalnych), usiłujących w ten sposób wpłynąć na decyzje władców. W ostatnim, piątym rozdziale „L’État et les cités” (s. 153–190) autorka podręcznika zajęła się kwestią funkcjonowania miast w ramach Cesarstwa. Omówiła złożoną strukturę przestrzeni miast na Zachodzie i Wschodzie Imperium, jak również ich zróżnicowany status prawny. Następnie przedstawiła zagadnienie autonomii miast oraz ich administracyjną organizację. Na końcu tego rozdziału, podobnie jak w poprzednim, autorka gruntownie przeanalizowała charakter polityki wewnętrznej na linii miasta — cesarz i cesarz — miasta. Skupiła się przy tym m.in. na kwestiach patronatu, euergetyzmu cesarskiego czy działalności finansowej cesarskich urzędników municypalnych (*curator rei publicae; logistes*) w czasach kryzysu.

Z pewnością zainteresowania badawcze francuskiej uczonej, związane z funkcjonowaniem zachodnich prowincji Imperium, wpłynęły na tak kompleksowe ujęcie problematyki administracji prowincjonalnej. Szeroki zakres tych rozważań wyraźnie kontrastuje z dwoma krótkimi, liczącymi w sumie dziewiętnaście stron, rozdziałami książki Rainera zatytułowanymi: „Die territoriale Organisation des Prinzipats” i „Die Städte”⁴⁵. Dowartościowanie tych tematów przez francuską uczoną z pewnością stanowi dużą zaletę jej monografii⁴⁶.

Jeśli oceniać „L’administration de l’Empire Romain d’Auguste à Dioclétien” jako podręcznik, a taką funkcję — w zamyśle autorki — miała pełnić ta praca, to wypada ją ocenić bardzo pozytywnie. Podręcznik Lefebvre, pozbawiony licznych przypisów i zawierający wybrane relacje źródłowe, przetłumaczone zresztą na język francuski, z pewnością jest bardziej przystępny dla przeciętnego czytelnika, niż wydana pięć lat wcześniej synteza naukowa Rainera. Autorka, co starałem się wykazać, nie ustrzegła się jednak błędów merytorycznych i ferowania sądów uogólniających, które czytelnikowi mniej obeznanemu z niniejszą tematyką mogą się jawić jako po prostu bezdyskusyjne. Ponadto rozważania francuskiej uczonej na temat kompetencji cesarzy rzymskich i senatu wydają się dosyć powierzchowne. Co więcej, kilkustronicową bibliografię autorki zdominowała rodzima literatura przedmiotu z ostatnich pięćdziesięciu lat⁴⁷. W efekcie Lefebvre podała zaledwie kilka prac spoza kręgu francuskojęzycznego. Tym samym pominęła bardzo wartościowe, liczne prace niemieckich autorów, których nie sposób tu wymienić. Autorka nie uwzględniła zarówno dawnej, jak i współczesnej literatury przedmiotu. W książce Lefebvre na próżno zatem szukać takich nazwisk, jak Theodor Mommsen, Otto Hirschfeld, Wolfgang Kunkel, Anne Kolb czy Aloys

⁴⁵ J.M. Rainer, *Römisches Staatsrecht*, s. 263–282.

⁴⁶ Warto zauważyć, że załączone na końcu książki tablice chronologiczne oddzielnie prezentują informacje dotyczące wydarzeń i zmian administracyjnych w Rzymie oraz w prowincjach. Vide S. Lefebvre, *L’administration de l’Empire Romain*, s. 191–205.

⁴⁷ Ibidem, s. 210–215.

Winterling. Klasycznych dzieł z zakresu administracji rzymskiej nie można jednak — jak się wydaje — zupełnie przemilczeć i w mocy pozostaje warta zacytowania konstatacja współczesnego romanisty Marka Kuryłowicza, który zauważał, że:

W literaturze XIX-wiecznej nie brakuje prac wzbudzających i dzisiaj głęboką refleksję oraz podziw dla staranności, przenikliwości i wiedzy autorów. W naukach humanistycznych twórczość naukowa nie starzeje się prędko i byłoby błędem przypisywać swoim czasom jedyne zasługi nowego, odkrywczego i twórczego spojrzenia. W ocenie etapów rozwojowych romanistyki trzeba sumiennie oddać każdemu, co jest mu należne⁴⁸.

Już od drugiej połowy XIX w. badania nad administracją rzymską okresu pryncypatu prowadzone są przez romanistów i historyków starożytności w kilku językach. Z tego względu jedynym, lecz koniecznym warunkiem kompetentnego i wszechstronnego opracowania tej problematyki byłoby wzięcie pod uwagę zarówno romanistycznej, jak i historycznej światowej literatury przedmiotu⁴⁹. Tego warunku autorzy omawianych monografii nie spełnili. Koncepcja pracy Rainera, historyka prawa, polegająca na przyjęciu wyłącznie perspektywy narracji romanistycznej oraz oparciu rozważań głównie na studiach z zakresu historii prawa, nie jest w pełni przekonująca. Z kolei podawanie przez historyka starożytności, Lefebvre, jako podstawy swych analiz jedynie nowszych wybranych studiów historycznych z własnego kręgu językowego również wiąże się z licznymi ograniczeniami. Całościowe przedstawienie problematyki administracji rzymskiej od Augusta do Dioklecjana, poprzedzone solidną analizą różnego typu źródeł oraz uwzględniające zarówno tradycję badawczą, jak i nowsze ustalenia, przerosło w tym przypadku możliwości pojedynczego badacza. Z pewnością jednak żaden z dzisiejszych uczonych wyspecjalizowanych w określonej dyscyplinie nie będzie już drugim Mommsenem. W tym względzie nadal aktualne wydaje się zdanie, sformułowane niegdyś przez Arnaldo Momigliano: *Mommsen cannot be replaced by people who are smaller than Mommsen*⁵⁰. Konstatacja włoskiego badacza nie przekreśla oczywiście szans współczesnych uczonych na gruntowne opracowanie nowego „Römisches Staatsrecht”.

Pomimo ogromu literatury przedmiotu, współczesnej atomizacji badań nad historią starożytną oraz szerokiego zakresu tematu, syntetyczne i kompleksowe przedstawienie dziejów administracji wczesnego Cesarstwa Rzymskiego jest jednak nie tylko możliwe, lecz także konieczne. Wszelako wymaga ono przede wszystkim współpracy kilku uczonych reprezentujących różne profesje, a tym sa-

⁴⁸ M. Kuryłowicz, *Prawo rzymskie. Historia, tradycja, współczesność*, Lublin 2003, s. 28.

⁴⁹ Ostatnio o potrzebie uwzględnienia całościowej literatury przedmiotu (romanistycznej i historycznej) w kontekście badań nad rzymską dyktaturą pisał w swym artykule recenzyjnym A. Ziółkowski (*Jak o dyktaturze pisać nie należy*, CzP–H, t. LXIV, 2012, z. 1, s. 201–208).

⁵⁰ A. Momigliano, [rec.:] E. Meyer, *Römischer Staat und Staatsgedanke*, Zürich 1948, „The Journal of Roman Studies”, t. XXXIX, 1949, s. 156.

mym odmienne warsztaty badawcze. W dzisiejszej nauce brakuje właśnie interdyscyplinarnego ujęcia, które — nie lekceważąc ustaleń poprzedników — w nowym świetle i przy użyciu narzędzi współczesnej humanistyki prezentowałoby funkcjonowanie administracji rzymskiej okresu pryncypatu. Obie omawiane tu prace zdają się dobitnie to potwierdzać.